

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.98.15>

УДК 81 (438) (092) : [81:39 (477)]

МИКОЛАЙ КРУШЕВСЬКИЙ У МОВНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ

ПАХОЛОК

Зінаїда Олександрівна,

доктор філологічних наук, професор кафедри інформаційної діяльності та туризму, Луцький інститут розвитку людини Університету «Україна»; вул. Георгія Гонгадзе, 5, 43020, м. Луцьк, Україна; e-mail: paholok@ukr.net
ORCID: 0000-0002-8911-5909

Zinaida

PAKHOLOK,

Doctor of Philology, Professor of the department of Information Activities and Tourism, Lutsk Institute of Human Development University «Ukraine»; 5, G. Gongadze St., 43020, Lutsk, Ukraine; e-mail: paholok@ukr.net

Статтю присвячено українському матеріалу в наукових працях мовознавця Миколая Крушевського, поляка за походженням. Зауважено, що він, народившись на Волині, де провів дитинство й отрочество, здобув початкову освіту, опанував українську мову. Творчий доробок дослідника розглянуто в контексті дискусії другої половини XIX століття про самостійність української мови. Крушевський, не вступаючи в полеміку, використовував українську лексику, тексти українських повір'їв, зібраних самостійно, для зіставлення з іншими індоєвропейськими мовами. Доведено, що російська мова і культура були не єдиним життєвим середовищем і об'єктом наукових зацікавлень Миколая Крушевського, за яким закріпився статус представника російської науки.

Ключові слова: Миколай Крушевський, Україна, Волинь, друга половина XIX століття, російська мова, українська мова, фольклор, зіставне мовознавство.

Наукова діяльність Миколая Крушевського (Mikołaj Kruszewski), який прожив лише 36 років і підготував 15 наукових праць, 3 з яких видано посмертно, відома у світовому мовознавстві.

Масштабність непересічної особистості для науки першим осмислив Я. Бодуен де Куртене. Згодом увагу на студентську

працю майбутнього лінгвіста звернув Т. Зелінський; відоме ім'я Миколая Крушевського і як члена Казанської лінгвістичної школи (В.О. Богородицький); аспекти дослідження ним фонетики проаналізував М.В. Черепанов; роль ученого в розвитку фонології та загального мовознавства схарактеризував Р. Якобсон; його лінгвістичну теорію розглянула Д. Радванська-Уільямс. Утім, увага до окремих фактів життя та діяльності М. Крушевського, викладені в енциклопедичній, довідковій, навчальній та науковій літературі, не дають повного уявлення про його внесок у слов'янське мовознавство. Публікація епістолярію, переклад українською мовою першого твору, перевидання перекладів гімнів Ригведи, укладання біобібліографічного покажчика, популяризація творчого спадку виявили вагомі для української лінгвістики, її історії проблеми, які розв'язував учений.

Заявлену в назві статті тему слід розглядати у трьох аспектах, умовно розділених на біографічний, соціальний та науковий.

Біографічний аспект дозволив розкрити родовід вченого й передумови формування у нього україноцентричних поглядів. Батько, Вацлав Крушевський (1808–1878), дворянин герба Абданк, народжений в Заславі на Волині, учасник Польського повстання. У 1844 році звільнився з військової служби та обіймав посаду городничого в Острозі, Овручі, Луцьку, Ковелі. Мати, Розалія Ноткен (1833–1899), народилася в Києві, належала до німецького купецького стану, мала родинний маєток у селі Солотвин Ковельського повіту Волинської губернії [Пахолок 2002: VIII–X].

У 1851 році в зимовий день пам'яті Святого Миколая Мирлікійського у подружжя Крушевських народився первісток, якого охрестили в Луцькому костелі Св. Петра і Павла. Визначною пам'яткою міста був замок Любарта – свідчення того, що в 1320 році Луцьк увійшов до складу Великого князівства Литовського. Цей факт Миколай знав тому, що в 1862 році вступив до Луцького повітового дворянського училища, яке знаходилося поряд із замком. Увесь період навчання Миколай жив у Луцьку на квартирі, а на канікулах повертався в родинний маєток матері. У 1861 році батько пішов у відставку, тому вся

сім'я переїхала до Солотвина. У цьому селі Крушевський глибоко пізнав українську мову, народні звичаї, збирав повір'я.

На Волині М. Крушевський прожив безвизно до 1866 року, моменту вступу до Холмської греко-уніатської гімназії. Через п'ять років він став студентом історико-філологічного факультету Варшавського університету. Після закінчення навчання випускник обійняв посаду вчителя давніх мов у Троїцькій гімназії Оренбурзької губернії і лише з 1878 року переїхав до Казані та став позаштатним професорським стипендіатом Казанського університету, в якому викладав загальне мовознавство, порівняльну фонетику і граматику індоєвропейських мов, санскрит.

Клімат Казані не підійшов ані М. Крушевському, ані його сім'ї. Про це свідчить лист, адресований колишньому викладачеві Варшавського університету І.В. Цветасву: 05 травня 1881 року «Чи немає у Вас у Київській раді таких приятелів, яким Ви мене могли б рекомендувати, якщо б я, отримавши ступінь магістра [диспут буде 17 травня], став шукати доцентури у Києві? Я та моя сім'я стільки вже винесли від тутешнього клімату і так тягне ближче до батьківщини, що перейти до Києва – вінець моїх мрій <...>. Наприкінці травня чи на початку червня я маю намір із сім'єю вирушити на батьківщину <...>» [Пахолок 1999: 175].

У Казані наставником та другом М. Крушевського став видатний мовознавець Я. Бодуен де Куртене. У листі до О.О. Котляревського 7(19) травня 1881 року він повідомляє: «<...> він (М Крушевський) слабкого здоров'я, Казанський клімат для нього дуже шкідливий. Тому він і хотів би перейти в якесь інше університетське місто, особливо з південних. Його заповітною мрією є можливість служити у Києві, місті, найближчому до його батьківщини (Волинській губернії). Він, щоправда, поділяє зі мною первородний гріх «полонізму»; але разом із тим поділяє зі мною властивість триматися далеко від будь-якої політики, і крім того, має такі переваги переді мною: 1) він частково малорос (уродженець Волинської губернії) і любить цю країну, як рідну <...>» [Бодуэн де Куртене 1881: 4 об.].

Соціальний аспект проблеми формування зацікавлення М. Крушевського українським мовним матеріалом впливає із

суспільно-історичних умов XIX ст. За походженням та науковою діяльністю його вважають російським та польським (хоча лише одна праця написана польською мовою: Kruszewski M. *Przyczynek do historyi pierwotnych samogłosek długich*. *Prace Filologiczne*. 1885. T. 1. С. 91–101) лінгвістом. Він народився та формувався на території України, яка опинилася у складі двох імперій – Російської та Австрійської. До Російської імперії входила Волинь, у якій основним населенням були українці, поряд із ними проживали євреї, росіяни, поляки, німці, чехи, болгари, караїми.

Ситуація з функціонуванням української мови та культури перебувала під постійним контролем уряду. 1857 року з'явилася інструкція для попечителів Київського та Віленського навчальних округів про те, щоб учителями історії в гімназіях та повітових училищах були тільки росіяни. 1863 року видано Валувеський циркуляр про заборону друкування українською мовою літератури релігійної, навчальної та призначеної для початкового читання. Цензура дозволяла лише твори красномовного письменства. Наступного року було прийнято Статут початкової школи, який передбачав навчання тільки російською мовою. 1869 року з'явився закон про доплати чиновникам, надісланим в Україну для обрусіння місцевого населення. Продовженням дискримінаційної політики став Емський указ, який з 1876 забороняв викладання, ведення документів, використання в музиці та церкві під час проповідей української мови, друк та ввезення з-за кордону книг, надрукованих українською мовою, україномовні театральні вистави, концерти на території Російської імперії.

У наведених документах замість «українська мова» вживався термін «малоросійське наріччя», оскільки під ним у XIX ст. розуміли назву сукупності східнослов'янських говорів на більшій частині території сучасної України. Дискусійною стосовно східнослов'янських мов, крім російської, була проблема визначення мови або наріччя. Професор Петербурзького університету С.К. Булич доводив, що «На виключно науковому ґрунті не можна не поставитися негативно до теорії, що проголошує малоросійське наріччя самостійною слов'янською мовою» [Булич 1896: 485]. Проте ще трьома десятиліттями раніше відомий

історик М.І. Костомаров виступив на захист української мови: «за одними і тими ж ознаками для вас – наріччя, для нас – мова. Ви вкажете на близькі з великоруською мовою особливості; ми вкажемо на близькі з останньою особливості у польській мові та запитаємо вас: чому ж польська мова також не є наріччям?» [Костомаров 1990: 144].

Враховуючи становище української мови у другій половині ХІХ ст., стає зрозумілим, що М. Крушевський, не міг вивчати українську мову в навчальному закладі. Проте вона лунала на вулицях Луцька і Ковеля, у побуті Солотвина.

Науковий аспект проблеми відображення інтересу до української мови та культури знаходимо вже у першому науковому творі М. Крушевського «*Замовляння як вид російської народної поезії*» (датовано 25 січня 1875 року), написаному під керівництвом професора М.О. Колосова. Вказівка на жанр замовляння була доповнена редакцією університетського часопису, щоб уникнути двозначності, оскільки російською «заговор» означає і фольклорний текст, і таємну змову. Випускник Варшавського університету намагався витлумачити «Великоруські заклинання» Л.М. Майкова. Аналізуючи 22-ге замовляння, розкрив природу первісного мислення: «Разом з їжею або питвом людина вбирає в себе і любов, і хворобу тощо. Думка про можливість такого механічного переходу якості одного предмета в інший, щодо хвороб, була, очевидно, підкріплена спостереженням <...>. Цілковито однорідний з цим малоруський засіб, який використовують дівчата <...>» [Крушевський 2002: 34]. Теоретичний висновок підкріплено прикладом магічної дії, описаної П.П. Чубинським в «Трудах етнографічно-статистичної експедиції у Західно-Руський край».

У тексті використано топоніми «Малоросія» та «Волинська губернія». Так, розглядаючи мисливські замовляння, дослідник покликався на «Збірник малоросійських заклинань» П.С. Єфименка і повідомляв: «<...> вовків у *Малоросії* називають “хортами св. Юрія”» [Крушевський 2002: 66]. Повір'я ілюструють теоретичні положення: «Існує якійсь зв'язок риби з коханням і шлюбом. Мною записано у *Волинській губ.* тлумачення сну: якщо риба наснитися жінці, то остання завагітніє» [Крушевський 2002: 33].

Наукові дослідження вчений продовжував у Казанському університеті протягом восьми років – з 1878 по 1886 роки. У перший рік — понадштатним професорським стипендіатом. Вивчав фонетичні та морфологічні особливості української мови. З цією метою переклав литовську казку «Хто зуміє краще збрехати?» на відому йому говірку Солотвина. Переклад та аналіз залишилися ненадрукованими в рукописах вченого [Крушевський 1882: 33], які зберігаються в Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву РАН.

З метою отримання звання приват-доцента М. Крушевський мав представити наукову роботу та прочитати одну лекцію на власний вибір, а іншу – на задану факультетом. Для читання він обрав тему, яку після проведення лекції оформив у вигляді статті «Про “аналогію” та “народну етимологію” (“Volksetymologie”）」 [Крушевський 1879].

Розвиваючи думку про роль морфологічної асиміляції в систематизації морфологічних елементів мови, М. Крушевський навів приклад польського слова *żarzewie*, яке подібно до слів із префіксом *za-* (*za-lesie*) змінилося в *zarzewie*. А далі вказав: «Так само пояснюється і малоросійське *залізо* замість **желізо*» [Крушевський 1879: 113], називаючи таку асиміляцію префіксальною.

Автор звернув увагу на лексичну асиміляцію та описав особливий її вид, асонацію, при якій менш уживані форми слова, що змінюється, асимілюються до більш уживаних. Серед польських, російських та одного чеського прикладів Крушевський навів «млрус. *вівторок* (gen. *вівторку*) вместо *второк*» [Крушевський 1879: 116].

На магістерському іспиті М. Крушевський отримав два завдання щодо порівняльної граматики індоєвропейських мов та санскриту [Бодуэн де Куртенэ 1880]. Перше завдання містило 8 питань з умовою подати на кожне по 5–10 слів з оповідання О.П. Стороженка «Межигірський дід». Відповідь почав з преамбули: «Передусім зауважу, що говорячи про звуки і форми даного мені малоруського оповідання, я маю на увазі головним чином більш відомий мені волинський говір малоруського наріччя (точніше говір с. Солотвин Волинської губ. Ковельського повіту)» [Крушевський 1880: 13].

У магістерській дисертації «До питання про гуну. Дослідження в галузі старослов'янського вокалізму» М. Крушевський схарактеризував не лише відображення індоєвропейського вокалізму в старослов'янській мові, а й встановив взаємозв'язок чергувань із формотворенням та словотворенням. Серед прикладів використав відмінювання українського дієслова «могти» [Крушевский 1881: 17].

Прагнучи зробити свої ідеї доступними для європейських учених, М. Крушевський переробив вступ магістерської дисертації та видав власним коштом книгу німецькою мовою «Про чергування звуків», в якій український дієслівний приклад передано латиницею [Kruszewski 1881].

В *opus magnum* «Нарис науки про мову» М. Крушевський, розглядаючи структуру мови, закони, за якими вона розвивається, не оминув український мовний матеріал, особливо з історичної фонетики. Серед російських, французьких прикладів дослідник навів по одному прикладу з латинської (*sumpsi*) та української (павук) мов, у яких фонетичним шляхом виникли вторинні звуки та звернув увагу на зміну звуків у постійно відтворюваних словах, порівняв українське «піднебіння» з польським *podniebienie* [Крушевский 1883: 126–128].

Отже, Миколай Крушевський, який народився в польсько-німецькій родині на Волині, де корінне українськомовне населення становило більшість, уважав рідним саме цей край, де сформувався як особистість, здобув початкову освіту. Знання української мови були в нього спочатку фоновими, а потім набутими. Дослідник, не вступаючи в політичні дискусії, використовував українськомовний, зокрема й діалектний, матеріал у своїх етнографічних і історико-фонологічних працях, і напрацюваннях зі словотвору. Заслуга М. Крушевського полягала в тому, що він залучив серед прикладів із давньогрецької, данської, естонської, латинської, литовської, німецької, норвезької, польської, російської, санскриту, сербської, словенської, французької, чеської мов українську лексику для ілюстрації роздумів та висновків. Український матеріал у цих дослідженнях свідчить про лінгвістичну ерудицію автора та бажання, розкривши потенціал недержавної мови, поставити її нарівні з іншими індоєвропейськими мовами.

Бодуэн де Куртенэ І.А. Задачи для письменных ответов Н.В. Крушевского по сравнительной грамматике ариоевропейских языков и по санскриту. 1880. *Национальный архив Республики Татарстан, ф. 977 Историко-филологический факультет, 1160*, л. 11–12 об.

Бодуэн де Куртенэ І.А. Письмо А.А. Котляревскому 7(19) мая 1881 года. *РНБ ОР, ф. 386, № 19*, л. 4–4 об.

Булич С.К. Малорусское наречие. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. 1896. Т. 18-А. С. 485–487.

Костомаров Н.И. Правы ли наши обвинители? (По вопросу об издании книг научного содержания на южнорусском языке). *Український історичний журнал*. 1990. № 7. С. 140–146.

Крушевский Н.В. К вопросу о гуне. Исследование в области старославянского вокализма. *Русский филологический вестник*. 1881. № 5. С. 1–109.

Крушевский Н.В. Об «аналогии» и «народной этимологии» («*Volksetymologie*»). *Русский филологический вестник* 1879. Т. 2. № 3. С. 109–120.

Крушевский Н.В. Отчет о занятиях сравнительным языкознанием Н. Крушевского за время от 15 декабря 1878 г. по 1 октября 1879 г. *Известия и ученые записки Императорского Казанского университета*. 1882. № 1/2. С. 32–36.

Крушевский Н.В. Очерк науки о языке. Казань: Типография Императорского университета. 1883.

Крушевский Н.В. Письменный ответ по сравнительной грамматике ариоевропейских языков. 1880. *Национальный архив Республики Татарстан, ф. 977 Историко-филологический факультет, 1160*, л. 13–15.

Крушевський М. Замовляння як вид російської народної поезії. Луцьк: Вісник і К°, 2002.

Пахолок З.А. Плоды забвения, или Кто зажжет свечу?: (Письма Н.В. Крушевского И.В. Цветаеву). *Русский Исторический Вестник*. 1999. Т. 2. С. 159–182.

Пахолок З.О. Дебют видатного лінгвіста. *Крушевський М. Замовляння як вид російської народної поезії*. Луцьк: Вісник і К°, 2002. С. VII–XXXV.

Kruszewski N. Üeber die Lautabwechslung. Kasan: Universitätsbuchdruckerei, 1881.

REFERENCES

Boduen de Kurtene, I.A. (1880). Zadachi dlya pismennikh otvetov N.V. Krushevskogo po sravnitelnoi grammatike arioevropskikh yazykov i po sanskritu. *Natsionalnyi arkhiv Respubliki Tatarstan*. –f. 977 *Istoriko-filologicheskii fakultet*, 1160, l. 11–12 ob. (in Rus.).

Boduen de Kurtene, I.A. (1881). Pismo A.A. Kotliarevskomu 7(19) maia 1881 goda. *RNB OR, f. 386, № 19, l. 4–4 ob.* (in Rus.).

Bulich, S.K. (1896). Malorusskoe narechie. *Entsiklopedicheskii slovar Brokgauza i Efrona*, 18-A, 485–487 (in Rus.).

Kostomarov, N.I. (1990). Pravy li nashi obviniteli? (Po voprosu ob izdaniy knig nauchnogo soderzhaniia na iuzhnorusskom iazyke). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 7, 140–146 (in Ukr.).

Krushevsky, N.V. (1881). K voprosu o gune. Issledovanie v oblasti staroslavianskogo vokalizma. *Russkii filologicheskii vestnik*, 5, 1–109 (in Rus.).

Krushevsky, N.V. (1879). Ob «analogii» i «narodnoi etimologii» («Volksotymologie»). *Russkii filologicheskii vestnik*, 2(3), 109–120 (in Rus.).

Krushevsky, N.V. (1882). Otchet o zaniatiiakh sravnitelnym iazykoznaniiem N. Krushevskogo za vremia ot 15 dekabria 1878 g. po 1 oktiabria 1879 g. *Izvestiya i uchenye zapiski Imperatorskogo Kazanskogo universiteta*, 1/2, 32–36 (in Rus.).

Krushevsky, N.V. (1883). Ocherk nauki o iazyke. Kazan: Tipografiia Imperatorskogo universiteta (in Rus.).

Krushevsky, N.V. (1880). Pismennyi otvet po sravnitelnoi grammatike arioevropskikh yazykov. *Natsionalnyi arkhiv Respubliki Tatarstan, f. 977 Istoriko-filologicheskii fakultet*, 1160, l. 13–15 (in Rus.).

Krushevskiy, M. (2002). Zamovliannia yak vyd rosiiskoi narodnoi poezii. Lutsk: Visnyk i K° (in Ukr.).

Pakholok, Z.A. (1999). Plody zabveniia, ili Kto zazhzhel svechu?: pisma N.V. Krushevskogo to I.V. Tsvetaevu. *Russkii Istoricheskii Vestnik*, 2, 159–182 (in Rus.).

Pakholok, Z.O. (2002). Debiut vydatnoho linhvista. In: Krushevskiy M. Zamovliannia yak vyd rosiiskoi narodnoi poezii, Lutsk: Visnyk i K°, VII–XXXV (in Ukr.).

Kruszewski, N. (1881). Üeber die Lautabwechslung. Kasan: Universitätsbuchdruckerei (in Ger.).

Статтю отримано 29.12.2022

Zinaida Pakholok

MIKOŁAJ KRUSZEWSKI IN THE LANGUAGE SPACE OF UKRAINE

The article examines the Ukrainian works in the scientific heritage of Mikołaj Kruszewski in three aspects: biographical, social and scientific. The linguist was born in Volyn in a Polish-German family, where the indigenous Ukrainian population was the majority. He formed his personality in the region, he considered Volyn his native land, and later, working in distant Kazan, he repeatedly came with his family in the summer to rest on his mother's estate.

In those days, Ukraine did not have the status of statehood. They called the country "Little Russia". The disputable question was whether the Ukrainian language is independent or it is a dialect of the Russian language. The most common terms were "Little Russian dialect" and "Dialect of Rus' Minor". Kruszewski used these terms.

The scientist applied knowledge of the Ukrainian language and culture for a scientific purpose. In his student essay "Spelis as a form of Russian folk poetry" he referred to Ukrainian works, used the toponyms "Little Russia" and "Volyn province", included beliefs collected by him in the village of Solotvin. In Kazan Mikołaj Kruszewski studied the phonetic and morphological features of the Ukrainian language. For this purpose, he translated the Lithuanian fairy tale «Who knows better to lie» to the dialect of Solotvino. At the masters exam he received eight assignments on the text of a Ukrainian story from Jan Baudouin de Courtenay. In the works "On "analogy" and "folk etymology" ("Volksetymologie")", "On the question of the guna. A study in the domain of Old Slavic vocalism", "Über die Lautabwechslung", "An Outline of Linguistic Science" Mikołaj Kruszewski drew on Ukrainian vocabulary to illustrate reflections and conclusions on word formation and phonetics.

Ukrainian content in the research of Mikołaj Kruszewski testifies to the author's linguistic erudition and desire, revealing the potential of a non-state language, to put it on a par with other Indo-European languages.

Key words: Mikołaj Kruszewski, Ukraine Volyn, latter half of the 19th century, the Russian language, Ukrainian language, folklore, comparative linguistics.